

27. Український друкований плакат 1950-1992 рр. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог: у 3-х вип. – Вип. 3: Український друкований плакат 1950–1964 років з фондів НБУВ. – К., 2004. – 424 с.
28. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 24. – 64 арк.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 402. – 84 арк.
30. Нырко И. Еще раз о наглядной агитации / И. Нырко // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 4. – С. 11-14.
31. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 8. – 61 арк.
32. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 64. – 101 арк.
33. Дахновский Ф. Усная пропаганда – одна из важнейших форм информационно-массовой работы / Ф. Дахновский // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 4. – С. 6-9.
34. Мартынюк А. За активную массово-разъяснительную работу / А. Мартынюк // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 4. – С. 18-20.
35. Мозговой И. В Донбасс по путевкам комсомола / И. Мозговой // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 3. – С. 10-14.
36. Лобунец Н. О практике работы по отбору и отправки на работу в Донбасс первых комсомольских ешалонов / Н. Лобунец // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 3. – С. 18-21.
37. Правда Украины. – № 73(5488). – 1960. – 30 березня. – С. 3.
38. Радянська Україна. – № 251. – 1963. – 24 жовтня. – С. 3.
39. Правда Украины. – № 209 (5321). – 1959. – 9 вересня. – С. 2.
40. Сільські вісті. – № 113(4439). – 1966. – 17 травня. – С. 1.
41. Надоели целинникам отговорки // Комсомольська правда. – № 280 (10605). – 1959. – 28 листопада. – С. 2.
42. Филонен А. С аттестатом зрелости на производства / А. Филонен // Обмениваемся опытом работы. – 1956. – Вып. 3. – С. 22-24.
43. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 651. – 63 арк.
44. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 602. – 145 арк.

Zhbanova K. Yu. Agitation and propaganda activity of the structure of organized recruitment and relocation of workers in the Ukrainian SSR in the second half of 1940 – mid 1980s.

The article deals with the agitation and propaganda activity of structure of organized recruitment and relocation of workers in the Ukrainian SSR in the second half of 1940 – mid 1980s. The main directions of information and ideological influence for the purpose of inter-territorial and inter-sectoral allocation and reallocation of labor resources have been traced. The value of agitation in the using of the country of the labor potential of its citizens is analyzed.

Key words: agitation and propaganda activity, information and ideological influence, organized recruitment of workers, resettlement of workers.

Жбанова К. Ю. Агитационно-пропагандистская деятельность органов организованного набора и переселения рабочих в УССР во второй половине 1940-х – середине 1980-х гг.

В статье идет речь о агитационно-пропагандистской деятельности органов организованного набора и переселения рабочих УССР во второй половине 1940-х – середине 1980-х гг. Прослежено основные направления информационно-идеологического воздействия с целью межтерриториального и межотраслевого распределения и перераспределения трудовых ресурсов. Проанализировано значение агитации в использовании государством трудового потенциала своих граждан.

Ключевые слова: агитационно-пропагандистская деятельность, информационно-идеологическое воздействие, организованный набор рабочих, трудовые переселения семей.

УДК 94(477.8):323.12/13

Б. В. Паска

ЛУЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В СЕРЕДИНІ 60-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано діяльність луцького осередку руху опору проти радянського режиму у 1963-1965 рр. Досліджено роль і значення Валентина Мороза та Дмитра Іваценка у становленні луцького дисидентського гуртка. Висвітлено практичну роботу його членів щодо популяризації української мови і культури, поширення української національної ідеї, розповсюдження самвидавчих матеріалів та іншої забороненої літератури. Розкрито систему поглядів та теоретичну програму В. Мороза, а також вплив його ідей на інших учасників гуртка. Акцентовано увагу на ролі В. Мороза та Д. Іваценка у встановленні контактів між луцьким осередком та київським, львівським, івано-франківським та центрами українського дисидентського руху, а також налагодженні каналів передачі до Луцька матеріалів самвидаву.

Ключові слова: Валентин Мороз, Дмитро Іващенко, український дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав.

Кінець 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст. ознаменувалися активізацією українського національного руху. Засудження “культу особи” Сталіна на ХХ з’їзді КПРС та хрущовська “відлига” створили сприятливі умови для розгортання руху шістдесятників. Водночас радянський режим продовжував політику русифікації українців, поступового знищення української нації, тиску на національну культуру. З’явилося нове покоління інтелігенції, яке прагнуло до демократизації суспільства та дієвого забезпечення національних прав українського народу.

Основними центрами українського руху опору у першій половині 1960-х рр. були Київ та Львів. У Києві діяв найпотужніший в Україні осередок шістдесятництва – Клуб творчої молоді (КТМ), лідерами якого були Л. Танюк, А. Горська, І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк та ін. Осередком українського руху у Львові був клуб “Пролісок”, на чолі якого були М. Косів, М. та Б. Горині, І. Калинець. За словами українського дисидента І. Геля, “...було започатковано культурницький рух, який швидко поглиблювався за своїм змістом і цілями і впродовж короткого часу трансформувався в потужне суспільно-політичне явище – рух шістдесятників, учасники якого поширили його на всю територію України, і він став загальнонаціональним визвольним процесом” [1, с. 188].

У Західній Україні важливим осередком національно-визвольного руху в середині 60-х рр. ХХ ст. був Луцьк. Зусиллями окремих викладачів та студентів місцевого педагогічного інституту тут було створено дієвий осередок руху опору проти радянського тоталітарного режиму. Основним організатором, ідеологом та лідером місцевого осередку українського руху був молодий історик, один із найбільш активних та радикальних представників українського дисидентства Валентин Якович Мороз.

Предметом даного дослідження є формування, основні напрямки і зміст діяльності луцького осередку українського національного руху у першій половині 60-х рр. ХХ ст. Історіографічні напрацювання із даної проблеми майже повністю відсутні; можна відзначити тільки її розгляд у контексті дисидентського руху у працях І. Геля, Г. Касьянова, О. Обертаса, Я. Секо, Ю. Сороки, С. Шкабка [1, 2, 3, 4, 5]. До джерельної бази входять в першу чергу матеріали архівної кримінальної справи В. Мороза та Д. Іващенко 1965-1966 рр., що зберігається в архівах СБУ, спогади Р. Мороз, О. Ковальчук, П. Арсенича. Основними завданнями статті є розкриття ролі та значення луцького гуртка в системі українського національного руху середини 60-х рр., висвітлення теоретичного світогляду та ідеології його лідерів та учасників, дослідження каналів передачі самвидаву до Луцька.

Загальною тенденцією розвитку шістдесятництва було зародження руху у великих містах та подальше поширення його ідей у провінції. Якщо київський КТМ сформувався у 1960 р., а львівський осередок шістдесятництва “Пролісок” - у кінці 1962 р., то початки існування гуртка в Луцьку було закладено у 1963 – на початку 1964 рр. [6, с. 49] У середині 60-х рр. ХХ ст. Луцьк був невеликим обласним центром із населенням не більше 70 тис. осіб. Віддаленість від основних центрів шістдесятницького руху – Києва (1,3 млн осіб) та Львова (0,5 млн осіб), та значно менша кількість населення були перешкодами для появи в місті потужного осередку руху опору радянському режиму. Як результат, кількість учасників луцького гуртка була значно меншою. Якщо у діяльності київського та львівського осередків українського національного руху брали активну участь по кілька десятків осіб, то за матеріалами архівних кримінальних справ та спогадів учасників подій до безпосередніх членів луцького гуртка можна віднести 7 осіб (В. Мороз, Д. Іващенко, А. Панас, Л. Ковальчук, М. Мельничук, К. Шишко, М. Герасимович); поширення самвидавчої літератури торкнулося ще 12 встановлених осіб та кількох десятків невстановлених [7, с. 517]. Проте за мірками провінційного Луцька позитивною тенденцією був сам факт наявності дієвого осередку українського національного руху; у цьому контексті місто вигідно вирізнялося на фоні великої кількості інших обласних центрів України, де взагалі не було центрів шістдесятництва.

Основною передумовою появи шістдесятницького осередку в Луцьку можна вважати прямі та опосередковані впливи зі сторони київського та львівського центрів. Зокрема, протягом 1963-1964 рр. серед луцької інтелігенції та молоді активно поширювалися чутки про організацію в Києві учасниками КТМ літературно-художніх вечорів, присвячених пам'яті Леся Курбаса, Миколи Куліша, Василя Симоненка. Це справляло неабиякий вплив на волинян, спонукаючи їх до зацікавлення українською культурою та її популяризації. Часткова лібералізація радянського режиму в період правління М. Хрущова уможливила проведення низки патріотичних акцій у Луцькому педінституті. У 1962 р. тут відбулася зустріч із українським письменником Кузьмою Грибом, якого було піддано репресіям у часи Сталіна, а також виступ актриси Тетяни Цимбал із віршами І. Франка та Лесі Українки про підневільне становище українського народу. У Ковелі у травні 1963 р. відбулися урочисті вечори Лесі Українки, на яких виступали із промовами відомі культурні діячі А. Кос-Анатольський, М. Рильський, Ю. Косач, О. Дейч [7, с. 518]. Ці заходи разом із ускладненням економічної ситуації в СРСР та появою проблем із продовольством сприяли пробудженню почуття національної гідності та поширенню антирежимних настроїв серед окремих представників луцької інтелігенції та студентства.

Основою для створення луцького шістдесятницького центру став Клуб поетичного слова, який існував у педагогічному інституті під керівництвом викладача кафедри української літератури Дмитра Іващенко [4, с. 244]. Сам Іващенко був уродженцем Полтавщини, в дитинстві став свідком голодомору 1932-1933 рр., а в роки Другої світової війни брав участь у бойових діях у радянській армії. З початку 60-х рр. ХХ ст. він почав виявляти зацікавлення творчістю молодих поетів-шістдесятників та проблемами відродження української національної ідеї. Зокрема, під час робочих поїздок до Львова у 1962 р. Іващенко поповнив свою записну книжку кількома неопублікованими віршами І. Драча [8, арк. 67-68]. Значний вплив на формування світогляду Д. Іващенко справила його участь у лютому 1963 р. у київській конференції з питань української мови, на якій учасники звернулися до вищих органів влади УРСР з вимогою надати українській мові статус державної [8, арк. 42-43]. В кінці 1963 р. викладач отримав від свого колишнього студента Г. Юхимчука, який навчався у Києві та був знайомий із поетом М. Вінграновським, ряд віршів останнього [8, арк. 31-32]. Особливе захоплення у Д. Іващенко викликали поезія та щоденник В. Симоненка, із яким луцький освітянин був особисто знайомий [8, арк. 70-71].

Дослідник феномену шістдесятництва Я. Секо виділяє два типи менталітету, які були притаманні українським шістдесятникам – “київський” і “львівський” (відповідно до двох основних центрів українського

національного руху). До "київських" компонентів ідеології цього руху належали вписування традицій українського національного руху в широкий контекст світових процесів та прихильність до легальних методів боротьби шляхом використання засобів культури; до "львівських" - акцент на першочерговості ідеї нації, домінування етнічного компоненту в "українському проекті" на протидію ініціативі інтернаціоналізму киян та значно вищий рівень радикальності [9, с. 215-216].

Флегматичний та замкнутий у собі Д. Іващенко мав неабиякі педагогічні здібності та високий авторитет серед волинського студентства. Завдяки такому набору особистих рис та східноукраїнському походженню педагога він був типовим носієм традицій "київського" менталітету. Відповідно до його переконань, потрібно було обмежитися намаганнями "пробуджувати в людях почуття особистої, громадянської і національної гідності", популяризувати українську культуру та літературу [8, с. 8-9]. Тому на початковому етапі своєї діяльності – у 1963 – першій половині 1964 рр., коли лідером луцького гуртка був Д. Іващенко, його діяльність була цілком легальною та культурницькою за своїм характером.

Клуб поетичного слова в Луцьку став місцем поширення поезії українських шістдесятників. Питання про те, коли Клуб розпочав своє існування, залишається відкритим; перші згадки про його діяльність належать до 1963 р. [4, с. 244]. Зібрання Клубу поетичного слова з кінця 1963 – початку 1964 рр. відвідували студентки історико-філологічного факультету, молоді поетеси-початківці Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Марія Мельничук та Мирослава Герасимович. Вони активно обговорювали прочитані вірші В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, Б. Мозолецького, що мало своїм наслідком посилення критичного ставлення до радянської дійсності та пробудження в молоді почуття національної гідності [7, с. 519].

У березні 1964 р. до Луцького педінституту прибув новий викладач історії – Валентин Мороз – молодий інтелектуал, який був уродженцем Горохівського району Волинської області, займався підготовкою кандидатської дисертації та протягом кількох років вчителював у селах своєї малої батьківщини [6, с. 47-49]. Протягом кількох місяців він познайомився з Д. Іващенко та іншими учасниками Клубу поетичного слова. Завдяки своїй харизмі, організаторським та ораторським здібностям В. Мороз до літа 1964 р. став лідером луцького шістдесятницького гуртка. Світогляд Валентина Мороза формувався у реаліях повоєнної Західної України, він був свідком боротьби українських повстанців проти радянських окупаційних військ та насильницької радянзації краю. Неабиякий вплив на погляди історика справило його навчання у Львівському університеті у 1950-х рр. та місцеве студентське середовище, де були поширеними ідеї українського націоналізму та розповсюджувалася заборонена література [10, арк. 76]. Тому В. Мороз у середині 60-х рр. ХХ ст. був носієм "львівських" ідей – прихильником розриву із радянською системою, adeptом радикального націоналізму етнічного зразка (гасло "Україна – для українців") та активних форм боротьби за незалежність України. Такі ідеї неможливо було вклинити у легальний дискурс, сферу дискусії із режимом, тому необхідністю для луцького гуртка стало використання підпільних методів боротьби.

Дослідник Ю. Котляр виділяє в українському національному русі першої половини 1960-х рр. дві течії – політичну, яка виникла на засадах ОУН і УПА та віддавала перевагу підпільним методам боротьби, та культурницьку – рух шістдесятників, який мав характер творчого інакомислення. Зрештою обидві течії об'єдналися у формі дисидентського руху [11]. Виникає питання, до якої течії та стадії розвитку українського руху належали члени луцького гуртка. Вважаємо слушною думку вченого Я. Секо про те, що основним критерієм відмінності між шістдесятниками і дисидентами є ставлення їх до правлячого режиму: "...шістдесятники, на відміну від дисидентів, не мислили себе поза радянською системою" [12]. Відповідно до цього критерію, більшість членів луцького осередку – Д. Іващенко, К. Шишко, О. Ковальчук, А. Панас, М. Мельничук – станом на початок 1964 р. були шістдесятниками та культурниками, адже вони не ставили під сумнів існування радянського режиму, а тільки прагнули до його реформування і вдосконалення. У той же час В. Мороз був вихідцем із політичної течії українського руху та дисидентом, адже система його поглядів передбачала боротьбу із комуністичною системою та у перспективі її повалення.

Під впливом В. Мороза протягом літа-осені 1964 р. луцький осередок українського руху опору пережив трансформацію від шістдесятницького культурницького клубу до дисидентського гуртка, який неофіційно декларував політичні цілі, основною з яких було досягнення незалежності України. Основним місцем зборів членів гуртка стала квартира Д. Іващенка в центрі Луцька, де відбувався обмін самвидавом, ознайомлення із забороненими статтями, їх обговорення [10, 294-295]. Щоправда, повноцінною підпільною організацією луцький гурток не став через відсутність писаної програми діяльності та організованого членства. На думку І. Геля, "...шістдесятники свідомо не творили організації, не формулювали програми чи статуту. Проте більшість була одержима національною ідеєю, зцементована духовною єдністю" [1, с. 213].

Найактивнішими членами луцького осередку шістдесятницького руху були студентки історико-філологічного факультету Луцького педінституту Анатолія Панас та Олеся Ковальчук. Вони були відмінницями навчання, брали участь у роботі наукових та літературних студентських товариств. І А. Панас, і О. Ковальчук активно цікавилися творчістю українських молодих поетів та самі писали вірші, у яких була критика радянської дійсності, колгоспної системи та антиукраїнської національної політики в УРСР [7, с. 518-519]. Щодо їх особистісних рис характеру, то для Панас були притаманні впевненість, практичність, прагнення до героїчних звершень, в той час як Ковальчук була більш обережною та психологічно неготовою до боротьби проти режиму. Тому Панас більш активно підтримала радикальні погляди В. Мороза, а Ковальчук залишилася на культурницьких позиціях та неодноразово під час дискусій виступала на захист офіційної радянської ідеології та планової економічної моделі [8, арк. 227-228; 13, арк. 73-75]. У зібраннях гуртка також брала участь студентка Марія Мельничук, яка була близькою знайомою Д. Іващенка. Протягом весни-літа 1964 р. активною учасницею луцького гуртка була Мирослава Герасимович, студентка випускного курсу історико-філологічного факультету Луцького педінституту; проте після закінчення навчання вона

почала працювати вчителькою, її контакти із Морозом та Іващенко децю послабилися [8, арк. 34-36]. З осені 1964 р. Іващенко зближується із молодим поетом К. Шишком, який також активно включився в діяльність групи шістдесятників [13, арк. 167].

Ідеологічною основою діяльності луцького гуртка була система поглядів В. Мороза. Історик вважав політику керівництва СРСР щодо формування нової радянської ідентичності такою, що обмежує національні та культурні права українського народу на користь російського, а сам комуністичний режим – знаряддям русифікації українців. Тому В. Мороз закликав до боротьби за повалення радянської влади в Україні та здобуття незалежності революційним шляхом, що стало основною метою і змістом його діяльності [10, арк. 78].

Важливими особливостями західноукраїнського менталітету перших повоєнних десятиліть було сприйняття радянської влади як влади окупаційної та очікування “чогось особливого на кшталт III світової війни” для продовження боротьби за незалежність [9, с. 212]. В. Мороз проявляв інтерес до світового антиколоніального руху, який особливо активізувався у 50-60-х рр. XX ст. Значний вплив на його погляди справило падіння англійської та французької колоніальних імперій, поява цілих десятків нових держав в Азії та Африці. В уявленні Мороза цей рух і був “чимось особливим” та в найближчий час повинен був охопити радянську імперію та стати необхідною перемогою для розпаду СРСР та становлення незалежної Української держави. Такий погляд на світові тенденції надавав концепції Мороза оптимізму та віри в те, що за Україну треба починати боротися вже зараз, а не чекати кращих, більш сприятливих часів. Український шістдесятницький рух, на думку історика, був складовою світового антиколоніального руху. Також В. Мороз прагнув використати реалії “холодної війни” та глобальне суперництво між СРСР та США задля визволення українського народу. Він розраховував на активну підтримку українського національно-визвольного руху, у тому числі і воєнну, зі сторони західного блоку держав [10, арк. 78].

В. Мороз сформулював певні уявлення про устрій майбутньої незалежної України. Зокрема, він був прихильником встановлення багатопартійної системи на противагу існуючій в СРСР диктатурі однієї партії. Щодо економічної сфери, то, на думку Мороза, велика промисловість мала б залишитися націоналізованою, а дрібна промисловість, торгівля і сільське господарство повинні були б існувати на засадах вільного ринку і приватної власності. Ідеалом економічного устрою майбутньої України у той час історик вважав Об'єднану Арабську Республіку (Єгипет) Г. А. Насера або Алжир, а політичного – Велику Британію [10, арк. 79].

Валентин Мороз цікавився історією діяльності українського збройного підпілля проти радянської влади у 40-50-х рр. XX ст., позитивно оцінював його боротьбу за незалежність України. Таким чином історик намагався встановити спадкоємність сучасного йому етапу українського національно-визвольного руху від боротьби ОУН і УПА. Він пропонував радикальне вирішення національного питання в Україні, яке би включало депортації за межі країни національностей, “які можуть загрожувати самостійній Україні”. На думку Мороза, такими націями були росіяни і євреї. В. Мороз допускав використання силових методів та терору для встановлення і підтримання майбутньої української влади за принципом “мета виправдовує засоби” [10, арк. 79]. Ці погляди були досить близькими до українського інтегрального націоналізму 20-30-х рр. XX ст.

Водночас на світогляд та ідеологію В. Мороза у середині 1960-х рр. справило значний вплив знайомство із окремими творами та виступами літературного критика Івана Дзюби. На це вказують націонал-комуністичні тенденції у системі поглядів волинського історика. Зокрема, він позитивно ставився до політики українізації 1920-х рр., закликав у боротьбі проти русифікації та російського шовінізму використовувати цитати Леніна [13, арк. 239]. Історик під час листування із студенткою О. Ковальчук у відповідь на її запитання, що стосувалися національної політики в Україні, давав “...настанови читати Леніна і сприймати його логіку у протилежному плані” [7, с. 520]. За словами Мороза, “... на Україні соціалістична революція уже відбулась, а національна революція тільки починається...” [8, арк. 218].

Щодо безпосередньої практичної діяльності в рамках антирежимної боротьби, то на думку В. Мороза, в першу чергу потрібно було добиватися збільшення кількості однодумців, вживати заходів для боротьби з русифікацією, поширювати ідеї українського націоналізму серед молоді та активно розповсюджувати самвидавчу та іншу заборонену літературу [10, арк. 80]. Першочерговою ціллю дисидент вважав підготовку української молоді до боротьби за незалежність України [8, арк. 114].

Варто зауважити, що основні ідеї В. Мороза – спадкоємність українського руху від національно-визвольних змагань ОУН і УПА, наголос на необхідності повалення радянського режиму революційним шляхом при першочерговій ролі агітації та пропаганди, визначення основної мети як створення незалежної Української держави – в тій чи іншій мірі співпадають із основними тезами самвидавчої статті Євгена Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху”. Цікаво, що протягом 1964-1965 рр. В. Морозу так і не вдалося із нею ознайомитися. Ця стаття, за О. Обертасом, була найрадикальнішою за змістом та мала програмний характер в середовищі дисидентського руху станом на середину 1960-х рр. [3, с. 109]. Щоправда, система поглядів В. Мороза містила набагато більш розмиті формулювання на противагу системності та розробленості статті Є. Пронюка.

Створення В. Морозом повноцінної ідеологічної концепції, висування ним гасла необхідності боротьби за незалежність України були кроками на шляху до переходу луцького гуртка від культурництва та творчого інакомислення до дисидентства. Тим не менше програма Мороза була неоднозначно сприйнята членами гуртка, викликала дискусії та суперечки. Його радикалізм був повністю підтриманий тільки А. Панас, яка під впливом Мороза стала цікавитися історією та ідеологією ОУН, а також стала різко засуджувати привілейоване становище росіян в УРСР [8, арк. 227-228].

У той же час Д. Іващенко, О. Ковальчук, М. Мельничук, К. Шишко залишалися на позиціях обережного культурництва, хоча в окремих аспектах підтримували ідеї Мороза. У березні 1965 р. під час чергових зборів гуртка на квартирі Іващенко відбулася ідеологічна дискусія між В. Морозом та К. Шишком про методи та

доцільність антирадянської боротьби. Історик здійснив спробу долучити волинського поета до активної боротьби проти радянського режиму і рекомендував Шишку, який був інструктором обкому комсомолу, використовувати можливості своєї посади для поширення української пропаганди та пробудження в українцях почуття національної гідності [13, арк. 203]. Проте Шишко заявив, що не буде виходити за межі культурництва та зосередиться на літературній діяльності [10, арк. 126-128].

Під час останнього зібрання луцького гуртка на квартирі Іващенко 20 червня 1965 р. виникла ідеологічна дискусія між В. Морозом, А. Панас та О. Ковальчук. Панас, в цілому підтримуючи програму Мороза, піддавала сумніву практичність її здійснення в існуючих реаліях радянської дійсності. Вона звертала увагу на фактичну неможливість виходу України зі складу СРСР в умовах наявності на території УРСР радянських військових баз, закликала до створення антирадянської "організації українських націоналістів". Проте Мороз заявив, що потрібно поширювати самвидав та займатися вербуванням людей без створення організації. У Ковальчук виникли розбіжності із Морозом щодо майбутнього економічного устрою незалежної України, вона була налаштована проти відновлення приватної власності та елементів ринку [13, арк. 74]. Проте ідеологічні відмінності в середовищі гуртка не чинили вагомих перешкод для єдності його учасників.

Спілкування та зближення із В. Морозом стали каталізатором еволюції світогляду Д. Іващенко в сторону радикалізації. Влітку 1965 р. у розмовах із К. Шишком викладач не тільки засуджував утиски української мови, літератури та культури зі сторони радянського режиму, говорив про те, що "потрібно пробуджувати в людях почуття особистої, громадянської і національної гідності", а й пропонував конкретні кроки для виправлення недоліків національної політики в СРСР. Зокрема, Іващенко закликав до розширення суверенітету України аж до повного її усамостійнення, створення Міністерства оборони УРСР, надання республіці більше прав у питанні зовнішньої політики та міжнародних відносин [8, арк. 8-10].

Система поглядів В. Мороза, його радикальність та рішучість справили значний вплив на світогляд та антирежимну активність інших учасників луцького гуртка. За свідченнями Д. Іващенко, до появи В. Мороза в Луцьку ніхто не займався систематичним і перманентним поширенням самвидавчої літератури, не було бесід в дусі українського націоналізму [8, арк. 13]. О. Ковальчук під час одного із її допитів працівниками КДБ заявила: "Під впливом Мороза ми всі почали думати про відокремлення України від СРСР... і встановлення самостійної влади" [8, арк. 242].

Основними формами діяльності луцького гуртка були ознайомлення і поширення забороненої літератури, у першу чергу самвидаву, а також обговорення творчості поетів-шістдесятників, питань протидії русифікації, популяризації української культури в суспільстві, боротьби із антиукраїнською політикою режиму. Як правило, такі обговорення та обмін самвидавом відбувалися на квартирі Д. Іващенко. Якщо В. Мороз був основним постачальником забороненої літератури до Луцька, то Д. Іващенко займався її розмноженням, виготовленням фотографованих та друкованих копій. У подальшому із самвидавчими матеріалами ознайомлювалися інші члени гуртка, які в свою чергу теж розповсюджували їх серед своїх знайомих.

Лідери луцького гуртка В. Мороз та Д. Іващенко протягом 1964 – першої половини 1965 рр. зуміли налагодити контакти із лідерами львівського та київського центрів шістдесятництва. Київ та Львів виступали основними джерелами надходження самвидавчої літератури до Луцька. Вже навесні 1964 р. учасниця Клубу поетичного слова А. Панас під час поїздки до Львова познайомилася із лідерами місцевого центру українського руху Б. Горинем та М. Осадчим, які передали для поширення в Луцьку вірші В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського [13, 58-61]. Влітку 1964 р. члени луцького гуртка ознайомилися також із уривками із щоденника поета В. Симоненка, статтею літературного критика Івана Дзюби "Очистительний і животворящий вогонь...", яка була присвячена мотивам національного сорому та національної самокритики у творчості Т. Шевченка, статтею "За лєнінський облїк і на нивї культурній!", за підписом робітника-будівельника М. Лисенка, у якій засуджувалися процеси русифікації української освіти, культури, книгодрукування [10, арк. 51-52].

Контакти гуртка із київським Клубом творчої молоді здійснювалися через викладача луцького педагогічного інституту Степана Забужка, який був знайомий із відомим літературним критиком Євгеном Сверстюком. При посередництві Забужка влітку 1964 р. було організовано зустріч Сверстюка із членами луцького гуртка на квартирі у Іващенко. Під час цієї зустрічі відбулася розмова Є. Сверстюка із В. Морозом, в ході якої критик розповів про діяльність шістдесятників у Києві, своє знайомство із поетами-шістдесятниками В. Симоненком, М. Вінграновським організацію пам'ятного вечора в річницю загибелі Симоненка тощо. Після знайомства із Сверстюком В. Мороз зробив висновок, що в Україні існує досить потужний рух опору радянському режиму із центром у Києві, тому луцький гурток потрібно інтегрувати у загальноукраїнський опозиційний інформаційний простір [10, арк. 65-66].

Контакти між луцьким та львівським шістдесятницькими осередками активізувались у листопаді–грудні 1964 р., коли В. Мороз познайомився із лідерами останнього Богданом Горинем, працівником музею мистецтвознавства у Львові та його братом психологом Михайлом. Протягом листопада 1964 – травня 1965 рр. брати Горині передали В. Морозу для подальшого поширення чимало матеріалів самвидаву, серед яких стаття М. Масютка "Відповідь матері Симоненка – Щербань Г. Ф.", "Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим" одесита С. Караванського, текст виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р., промова А. Малишка на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 р., вірші В. Сосюри "Два Володьки" і уривок з поеми "Мазепа", а також стаття "З приводу процесу над Погружальським" [10, арк. 52-53]. Авторами цієї статті були Є. Сверстюк, І. Світличний та В. Чорновіл; вона була відгуком на пожежу в Київській публічній науковій бібліотеці Академії наук УРСР 24 травня 1964 р., яка

тракувалася авторами як результат наступу на українську культуру російського шовінізму. На думку О. Обертаса, за літературними і публіцистичними якостями ця стаття була найкращим твором українського самвидаву середини 1960-х рр. [3, с. 104]

На початку січня 1965 р. М. Горинь передав В. Морозу фотоплівки із тамвидавчою книгою “Вивід прав України” (видана за кордоном – у мюнхенському видавництві “Пролог” у 1964 р.) та брошурою “Братське послання сербському товариству “Зоря” (видана у 1868 р.) У “Виводі прав України” було розміщено Конституцію Пилипа Орлика, “Книгу буття українського народу” М. Костомарова, уривки з праць М. Грушевського, В. Липинського, І. Франка, статтю М. Міхновського “Самостійна Україна”, Четвертий Універсал Центральної Ради, Акт Злуки, а також матеріали щодо діяльності Української Головної Визвольної Ради (УГВР) [14]. У “Братському посланні...”, можливим автором якого був М. Драгоманов (підписане псевдонімом Тарас Воля), висвітлюється антиукраїнська денационалізаторська політика Російської імперії у 60-х рр. XIX ст. після Валуєвського циркуляру. Також у документі було охарактеризовано історію українського національно-визвольного руху з середини XVII до середини XIX ст. [15]. На початку січня 1965 р. за вказівкою В. Мороза луцькі студентки А. Панас та О. Ковальчук відвідали квартиру М. Гориня у Львові, де переписали його статтю “Українська освіта в шовіністичному зашморзі” [8, арк. 249]. Завдяки контактам В. Мороза із братами Горинями львівський осередок шістдесятників став для луцького гуртка основним джерелом самвидавських матеріалів.

Інший канал передачі забороненої літератури із Львова до Луцька був налагоджений через колишню ученицю Д. Іващенко Марію Влязлу, яка працювала у львівському радіокомітеті та була знайомою Б. Гориня. У березні 1965 р. вона передала Іващенко від львівського мистецтвознавця передмову із книги Івана Кошелівця “Панорама найновішої літератури в УРСР”, яка була видана у Нью-Йорку у 1963 р., а також статтю українського публіциста Романа Рахманного, який перебував на еміграції в Канаді – “Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди” [16, арк. 299].

У вересні 1964 р. В. Мороз став викладачем історії Івано-Франківського педагогічного інституту та переїхав на постійне місце проживання до Івано-Франківська, проте залишився лідером і керівником луцького гуртка аж до його розгрому працівниками КДБ у вересні 1965 р. В цей період досить частими були приїзди історика до Луцька та зібрання членів гуртка з цього приводу, крім того Мороз активно листувався із Панас та Ковальчук.

Протягом короткого часу історик зумів в Івано-Франківську створити осередок українського національного руху – гурток викладачів, членами якого були П. Арсенич, І. Костенюк, А. Загоруйко, М. Мельничук, М. Фіголь, І. Козовик та ін. [17, с. 6] Викладацький гурток В. Мороза став одним із кількох івано-франківських центрів пропаганди української національної ідеї, популяризації поезії шістдесятників та поширення самвидаву. Основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза в Івано-Франківську стали приватні бібліотеки вдови лікаря Теофіла Грушкевича Меланії та колишнього викладача медичного університету Антона Ульяновського [10, арк. 128-129, 168]. Книги та періодичні видання переважно міжвоєнного періоду із цих бібліотек В. Мороз часто привозив до Луцька та поширював серед однодумців. Зокрема, у кінці листопада 1964 р. історик привіз з Івано-Франківська для ознайомлення членом луцького гуртка книгу В. Січинського “Чужинці про Україну”, видану в Празі у 1942 р., у березні 1965 р. – книги Я. Веселовського та М. Лозинського “Як судили Мирослава Січинського”, а також “Спомини” отамана Українських січових стрільців та Української Галицької армії С. Шухевича (видана у Львові у 1929 р.), а у червні того ж року – заборонені радянською цензурою книги М. Грушевського “На переломі літ”, В. Винниченка “Записки кирпатого Мефістофеля” та збірку віршів Г. Чупринки. Для Д. Іващенко В. Мороз у різний час часто привозив західноукраїнські періодичні видання міжвоєнного періоду, зокрема журнал “Науково-літературний вісник” за 1924 р. та альманах “Новий час” за 1938 р., у яких були статті антиросійського спрямування [10, арк. 150-151, 299]. Івано-Франківське середовище завдяки В. Морозу стало основним джерелом позацензурної літератури, яка була видана у дорадянський період, для луцького осередку дисидентського руху.

Навесні – влітку 1965 р. активізувалися контакти лідерів луцького гуртка із членами київського Клубу творчої молоді (КТМ). У травні та серпні 1965 р. В. Мороз здійснив дві поїздки до Києва, маючи на меті налагодити зв'язки із літературними критиками І. Дзюбою та І. Світличним, яких історик вважав лідерами українського антирежимного руху опору. Незважаючи на те, що через ряд суб'єктивних причин цієї мети не було досягнуто, В. Мороз мав зустрічі із членами КТМ Євгеном Сверстюком, Надією Світличною, Аллою Горською, Віктором Зарецьким, Галиною Севрук. Літературний критик Роман Корогодський передав для Мороза ряд неопублікованих віршів І. Драча та М. Холодного [10, арк. 90-96]. У той же час у червні-липні 1965 р. Д. Іващенко отримав від Є. Сверстюка через С. Забужку книги тамвидаву, видані у мюнхенському видавництві “Пролог” “Сучасна література в УРСР” І. Кошелівця та “Україна та українська політика Москви” М. Прокопа [18]. Іващенко виготовив фотокопії цих книг для їх подальшого поширення [8, арк. 51].

Ще одним напрямком діяльності В. Мороза була підтримка українців, які проживали на території РРФСР. Восени 1964 р. у радянській пресі появилось звернення читачів бібліотеки м. Краснодар на Кубані до громадськості із проханням допомогти створити при бібліотеці відділення української книги. В. Мороз закликав своїх однодумців у Луцьку та Івано-Франківську підтримати цю акцію та сам відправив у Краснодар кубанським українцям колекцію книг класиків української літератури. Ініціативу історика підтримала О. Ковальчук, яка також надіслала декілька українських книжок у Краснодар [8, арк. 270-271].

Члени луцького патріотичного осередку за вказівками та порадами В. Мороза займалися активним поширенням самвидавчої літератури та просвітницькою роботою серед жителів Волині. Д. Іващенко протягом весни 1965 р. виготовив п'ять саморобних друкованих і переплетених книжок із ненадрукованими

віршами поетів-шістдесятників, самвидавчими статтями – своєрідні хрестоматії антирадянських матеріалів. Дві такі книжки він передав М. Мельничук [8, арк. 54, 64]. У кінці червня 1965 р. Іващенко зустрів у Луцьку свою колишню студентку Раїсу Байду, яка працювала вчителькою у місті Радомишль Житомирської області. Викладач ознайомив її із віршами Симоненка, Вінграновського, Драча, а також статтю “З приводу процесу над Погружальським” [8, арк. 22-24]. У серпні 1965 р. Іващенко передав одну частину фотокопії книги І. Кошелівця “Сучасна література в УРСР” працівниці Луцького радіокомітету Галині Леп’яніній, а іншу – директору школи в селі Смідин Ковельського району Івану Пітченку [10, арк. 255-256]. Того ж місяця викладач передав від Мороза колишній студентці М. Герасимович книгу М. Грушевського “На переломі літ” [19, арк. 225].

Дізнавшись, що учасниця патріотичного гуртка О. Ковальчук була уродженкою Ровенської області та мала контакти у Ровному, В. Мороз дав їй пораду поширювати там ідеї українського національного руху. Тому Ковальчук протягом літа 1964 – початку 1965 рр. неодноразово давала читати вірші Вінграновського, Драча, Симоненка, Костенко, Павличка своїм друзі Неонілі Михальчук, яка була студенткою Ровенського інституту водного господарства [8, арк. 259-261]. Влітку 1965 р. Ковальчук налагодила передачу матеріалів самвидаву студентам у Тернопіль та Ровно [7, с. 522]. Також вона передавала вірші українських шістдесятників студентам Луцького педінституту Івану Дейнеці, Геннадію Антонюку, Миколі Книшу та Ковальчук Марії [8, арк. 217]. Під впливом Мороза О. Ковальчук активно займалася збором у народі українських патріотичних пісень; у її записнику були, зокрема, пісні “Ще не вмерла Україна” та “Про січового стрільця” [8, арк. 255].

Поет К. Шишко під впливом В. Мороза та Д. Іващенко влітку 1965 р. передав самвидавчу статтю “Відповідь матері В. Симоненка – Щербань Г. Ф.” і фотокопію книги І. Кошелівця “Сучасна література в УРСР” співробітникам Луцького краєзнавчого музею Івану Чернецькому та Йосифу Строцюку [13, арк. 185-186].

Одна із учасниць Клубу поезії, студентка-філолог А. Панас протягом 1964/1965 навчального року проходила педагогічну практику в селі Зибіно Білогірського району Кримської області УРСР як вчителька української мови та літератури. У серпня 1964 р. В. Мороз дав завдання А. Панас поширювати поезії шістдесятників та іншу самвидавчу літературу в Криму, здійснювати проукраїнську пропаганду серед місцевої молоді [10, арк. 80]. Історик наголосив на тому, що шкіль із російською мовою викладання в УРСР більше, ніж україномовних шкіл, відбувається русифікація України, тому потрібно цьому активно протидіяти [13, арк. 63-64]. Під час листування з нею історик давав вказівки щодо організації українознавчої діяльності, популяризації української мови, літератури, культури на півострові. Зокрема, В. Мороз надсилав студентці поради щодо проведення вечора сучасної української поезії. Панас намагалась виконувати настанови Мороза, проводила просвітницькі бесіди з учительським колективом, а у березні 1965 р. організувала у школі Шевченківський вечір [13, арк. 80]. Схожі поради щодо поширення української національної ідеї та боротьби з русифікацією в Криму В. Мороз давав також своїй знайомій студентці Надії Пуцало, яка проходила практику в селі Міжгір’я Білогірського району Криму [13, арк. 90]. У квітні 1965 р. відбулась зустріч А. Панас із Д. Іващенко, який був керівником педагогічної практики, у кримському місті Білогірську. Під час цієї зустрічі Іващенко за вказівкою Мороза прочитав студентці статтю “З приводу процесу над Погружальським”, виступ Малишка на похороні Сосюри та уривки із щоденника Довженка [13, арк. 92]. Згодом, під час слідства на одному із допитів В. Мороз заявив: “Я мав на увазі лише одне: проводити в Криму через Панас українізацію населення... бо вважав, що українці, що проживають там, повинні говорити українською мовою, а не російською, так як Кримська область входить до складу УРСР...” [10, арк. 155-157].

З огляду на зростання активності діяльності луцького осередку українського руху опору збільшилась загроза його викриття та придушення зі сторони КДБ СРСР. Квартира Д. Іващенко, яка розташовувалась в центрі Луцька через дорогу від будинку обласного комітету КПУ, була ненадійним місцем для зборів. Тому у червні 1965 р. В. Мороз дав вказівку О. Ковальчук та А. Панас підшукати нову квартиру на околиці Луцька для проведення зібрань. Він планував знайти одну квартиру серед луцьких студентів, у якого була б така квартира, та вказував на квартиру колишньої студентки М. Герасимович [10, арк. 110-111]. Проте через майбутні арешти учасників гуртка ці плани не були втілені в життя.

В. Мороз прагнув до консолідації діяльності учасників івано-франківського та луцького осередків українського національного руху та їх зближення. Яскравим прикладом цього був приїзд луцьких студенток А. Панас та Л. Ковальчук у кінці липня 1965 р. до Івано-Франківська на запрошення В. Мороза. Історик організував літературний вечір у себе на квартирі, на якому читали вірші як гості з Луцька, так і івано-франківський викладач А. Загоруйко [17, с. 6]. Невдовзі В. Мороз, А. Панас та О. Ковальчук поїхали до міста Косова на Гуцульщині, де зустрілись із поетесою Марією Влад та її чоловіком Дмитром Ганцяком. Завдяки В. Морозу та М. Влад луцькі студентки познайомилися із вдовою відомого письменника Марка Черемшини (Івана Семанюка) Наталією [10, арк. 137, 161]. Потім В. Мороз, разом із А. Панас, О. Ковальчук, М. Влад та знавцем гуцульської музики В. Івасюком здійснив семиденну подорож карпатськими селами, активно займаючись дослідженням місцевих звичаїв і традицій. Як писала у своїх спогадах про ці події О. Ковальчук, “...Мороз заповзвся підняти нам віру в майбутнє української ідеї, знайомив з художниками, письменниками, влаштував бесіди із селянами-гуцулами на дорогах наших мандрівок і все підкреслював незалежність мислення цих людей, самобутність їхньої культури, менталітету та кепкував із авторів горезвісної теорії злиття націй при соціалізмі” [7, с. 522]. Перед від’їздом студенток до Луцька В. Мороз передав Д. Іващенко для ознайомлення книгу В. Різниченка “Пилип Орлик” (видана у Києві в 1918 р.) про діяльність гетьмана – автора першої української Конституції, та “Книгу буття українського народу” М. Костомарова [10, арк. 272-273].

Активна діяльність луцького осередку руху опору викликала занепокоєння зі сторони органів КДБ. Протягом 1964-1965 рр. спецслужбами було організовано прослуховування квартир Д. Іващенко у Луцьку та

В. Мороза в Івано-Франківську, а також особисте стеження за В. Морозом [7, с. 522-523; 6, с. 50]. У серпні 1965 р. працівники міліції не дали змоги В. Морозу взяти участь у відкритті пам'ятника Т. Шевченку в с. Шешори на Косівщині та масштабному мітингу з цього приводу [1, с. 202]. Історик знав про уяву до його діяльності зі сторони КДБ, обговорював тактику поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук, М. Влад [10, арк. 97-98]. Одним із важливих прорахунків В. Мороза було те, що, за свідченнями сучасників, він не сприймав серйозно загрозу можливої розправи зі сторони режиму, сподіваючись на імовірний тиск міжнародної спільноти на СРСР [7, с. 522].

У кінці серпня – на початку вересня 1965 р. працівники КДБ провели першу масштабну хвилю арештів серед представників української інтелігенції, які були активними учасниками національно-визвольного руху. Синхронні арешти В. Мороза в Івано-Франківську та Д. Іващенко у Луцьку 1 вересня 1965 р. в результаті спецоперації КДБ поклали кінець існуванню луцького осередку антирежимного руху опору. У січні 1966 р. у Луцьку відбувся судовий процес, в результаті якого за ст. 62 КК УРСР (звинувачення в антирадянській агітації та пропаганді) В. Мороз отримав чотири роки, а Д. Іващенко – два роки таборів суворого режиму. К. Шишка було виключено з комуністичної партії та позбавлено посади інструктора обкому комсомолу, а студенток А. Панас та О. Ковальчук було покарано через виключення із ВЛКСМ [2, с. 60].

Таким чином, поява луцького гуртка в першій половині 1960-х рр. була реакцією на антиукраїнську політику радянського режиму та складовою загального піднесення українського національного руху. Гурток виник першочергово як культурницький клуб шістдесятників, а після долучення до його діяльності В. Мороза еволюціонував до політичного дисидентського осередку. Основою діяльності луцького гуртка було поширення самвидавчих матеріалів, забороненої літератури дорадянського видання і "тамвидаву", організація підпільних зборів, на яких відбувалися бесіди на антирадянську тематику. За активної участі В. Мороза було встановлено сталі контакти та канали передачі самвидаву між луцьким гуртком з однієї сторони, та львівським, київським та івано-франківським осередками українського національного руху з іншої. Завдяки діяльності гуртка в Луцьку було створено важливу ланку загальноукраїнського руху опору проти радянського режиму. В ідеологічному плані гурток не був однорідним, в його середовищі часто виникали світоглядні розбіжності. Програма діяльності, запропонована лідером луцького гуртка В. Морозом, що передбачала створення незалежної української держави, була однією із найбільш радикальних у середовищі українського дисидентства в даний період.

Джерела та література

1. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. Гель. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
4. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 2. – С. 241-246.
5. Сорока Ю., Шкабко С. Діяльність дисидентів Волині в контексті функціонування опозиційного руху в УРСР (1960-1970-ті рр.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/gileya_2013_74_24.pdf.
6. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – 216 с.
7. Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією. Волинська область. Книга перша. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2010. – С. 517-529.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6, спр. 75128-ФП. – Т. 2, арк. 1-297.
9. Секо Я. Ідея соборності України в діяльності шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – Вип. 2. – С. 211-222.
10. ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 75128-ФП. – Т. 1, арк. 1-304.
11. Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х-80-х рр. ХХ століття / Ю. Котляр // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/4.pdf>.
12. Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій / Я. Секо // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
13. ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 75128-ФП. – Т. 3, арк. 1-301.
14. Вивід прав України / Упор. Б. Кравців. – Мюнхен: Пролог, 1964. – 250 с.
15. Статєєва В. Західноєвропейські видання другої половини ХІХ ст. про правове становище української мови в підросійській Україні / В. Статєєва // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/spml_2009_13_27.pdf.
16. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. – Спр. П-20227. – Т. 5, арк. 1-332.
17. Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6-7.
18. Сверстюк Є. Волинська аудиторія шістдесятників / Є. Сверстюк // Волинь. – 2010. – 25 березня, 27 березня. - № 33, 34.
19. ГДА СБУ. – Ф. 6, спр. 75128-ФП. – Т. 4, арк. 1-270.

Paska B. V. The cell of Ukrainian national movement in Luts'k in the mid 60-ies of XX century.

The activity of Lutsk cell resistance movement against the Soviet regime in the 1963-1965 is analyzed in the article. The role and importance of Valentyn Moroz and Dmitriy Ivashchenko in the development of Lutsk dissident group is investigated. The practical work of its members in promoting the Ukrainian language and culture, the dissemination of Ukrainian national idea, distribution of self-publishing materials and other banned literature are researched. There is revealed a system of views and V. Moroz theoretical program, and the impact of his ideas on other members of the group. The attention is focused on the role of V. Moroz and D. Ivashchenko in establishing contacts between the centers of Lutsk and Kyiv, Lviv, Ivano-Frankivsk and the centers of Ukrainian dissident movement, and establishing channels to Lutsk materials of self-publishing.

Key words: Valentyn Moroz, Dmitriy Ivashchenko, Ukrainian dissident movement, the sixtiers, self-publishing.

Паска Б. В. Луцкий центр українського національного руху в середині 60-х років ХХ століття

В статті проаналізовано діяльність луцького центру руху протидії радянському режиму в 1963-1965 рр. Досліджено роль і значення Валентина Мороза і Дмитрия Іващенко в становленні луцького дисидентського кружка. Освітлено практичну роботу його членів щодо популяризації української мови і культури, української національної ідеї, поширення самвидавських матеріалів і іншої забороненої літератури. Розкрито систему поглядів і теоретичну програму В. Мороза, а також вплив його ідей на інших учасників кружка. Акцентовано увагу на ролі В. Мороза і Д. Іващенко в встановленні зв'язків між луцькою групою і київським, львівським і івано-Франківськими центрами українського дисидентського руху, а також налагодженні каналів передачі в Луцьк матеріалів самвидава.

Ключові слова: Валентин Мороз, Дмитрій Іващенко, український дисидентський рух, шістдесятники, самвидав.

УДК 343.163:29(477.81+477.82)

Л. М. Ларькіна

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ В 60–80-ті рр. ХХ ст. НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті здійснюється аналіз прокурорського нагляду за дотриманням законодавства про релігійні культу на основі нормативних актів. Для виконання поставленої мети ми звертаємося до Фонду прокуратури в Рівненській області. Наглядові провадження, огляди та інформаційні довідки допомагають відобразити більш повну картину діяльності комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу. Автор висвітлює повноваження прокуратури при здійсненні нагляду в релігійній сфері.

Ключові слова: прокурорський нагляд, комісії сприяння, законодавство про релігійні культу, Рада депутатів трудящих.

У 60–80-х рр. в УРСР здійснення релігійної політики на місцях покладалося на різні державні органи, втім не менш важливу роль у цьому відігравали громадські комісії сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу при місцевих радах, які підтримували тісний зв'язок і координували свою роботу з цими органами. В статті аналізується діяльність прокуратури при здійсненні нагляду за дотриманням законодавства про релігійні культу та перевірки роботи виконкомів і місцевих рад народних депутатів (у тому числі комісії сприяння), адміністративних комісій, міських і районних відділів міліції, а також співпраця з ними.

Актуальність даної теми зумовлюється відсутністю ґрунтовних досліджень щодо діяльності прокуратури в сфері додержання законодавства про релігійні культу на Волині та Рівненщині. Історія державно-церковних відносин надає різні приклади форм і методів боротьби з релігією. Початок 60-х років ХХ століття характеризувався легітимними та більш лояльними методами втручання держави в справи церкви, але це тільки на першій погляд. Була створена система державних органів, що регулювала духовне життя громадян і вела контроль за діяльністю релігійних громад. Найменша ланка в цій системі належала місцевим органам влади та громадським комісіям сприяння при них. Прокуратура разом з комісіями сприяння цілеспрямовано проводила плідну роботу в незареєстрованих сектантських общинах і групах віруючих.

Епізодично цієї проблематики торкаються дослідники В. Єленський, В. Пащенко, В. Борщевич, Я. Стоцький, І.Бондарчук, В.Ніколаєнко. Більш ґрунтовно досліджують роль цих комісій С. Жилік, Л.Загребельна, Л.Паніна, К.Якуніна. Основною джерельною базою є документи неопублікованих архівних джерел, що зберігаються у Державних архівах Рівненської та Волинської областей, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також радянське законодавство про релігійні культу.

Для посилення ефективності дієвості законодавства про релігійні культу на місцях на початку 60-х років при рай(міськ)виконкомах Рад депутатів трудящих створюються громадські комісії та групи сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу. Комісії сприяння не мали адміністративних повноважень, але вони здійснювали контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу [12, аркуш 75]. В даному дослідженні ми повинні з'ясувати як комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу підтримували зв'язок і координували свою роботу з прокуратурою. Приміром, для підвищення ефективності і якості контролю за додержанням законодавства про релігійні культу в Рівненській області на 1977-1978 рр. проводились заходи апарату Уповноваженого Ради в справах релігії разом з прокуратурою. Серед заходів у всіх районах області планувалося провести семінари голів районних, міських, сільських комісій з контролю за сприянням дотримання законодавства про релігійні культу щодо питань вивчення і пропаганди законодавства про культу [10, аркуш 93]. Також Прокурор Рівненської області В.С.Іванов затвердив додаткові заходи з виконання законодавства про релігійні культу в області. З метою більш глибокого вивчення законодавства про релігійні культу планувалося протягом року приймати участь в семінарах членів комісії